

Віталій Макарович Русанівський **(1931–2006)**

Популярна нині тема “мовна особистість” зазвичай проєктована на узагальнене поняття носія мови в його національній ідентифікації. Часом кваліфікація мовної особистості пов’язана з іменами визначних діячів мовознавчої науки або зі внеском провідних письменників у розвій художнього мово-стилю. І лише епізодично можна зустріти оповідь про ту чи ту особистість мовознавця передовсім не як про науковця, а як про людину, що своїм життям підтверджувала високе служіння рідній мові.

До таких постатей в історії українського мовознавства належить Віталій Русанівський, в особистості якого органічно поєдналися риси типового українця з його щирою вдачею й водночас – оригінальної, непересічної людини, інтелігента й інтелектуала. Звичайно, батьківські гени й природні здібності, ґрунтовна освіта викарбовували вдумливого вченого й талановитого дослідника-українознавця. Але не меншою мірою він формував себе сам – у вивченні праць великих мислителів, попередників на мовознавчій ниві, у спілкуванні з однодумцями, а головне – у постійному самовихованні, у невтомному щоденному “самоспаленні” над черговою книжкою чи статтею.

... Маленька кімната (приблизно 2 x 4 метри) на третьому поверсі “академічного” будинку біля Володимирської гірки. Стара друкарська машинка, без допомоги якої, видається, не могли б з’явитися його вагомні праці. Книжкові полиці з мовознавчою літературою. Останнім часом на письмовому столі з’явився імпазантний комп’ютер – як джерело інформації, а не як засіб письма. Він закладав у машинку чистий аркуш

паперу й вистукував, вистукував сторінку за сторінкою. Розповідав мені, що написати в такий спосіб за вечір п’ять сторінок нової книжки чи статті для нього – звична справа. Я був здатний написати “начисто” лише дві...

Нас поєднало з ним і багатьма іншими майбутніми вченими-філологами навчання в Київському університеті. Уже в ті далекі п’ятдесяті, попри різницю у віці в кілька років, ми добре знали один одного – Віталій Русанівський, Віктор Коптілов, Микола Пилинський, Анатолій Непокупний, Віталій Дончик, Тетяна Назарова, Лариса Кадомцева, Лілія Родніна, Інна Чепіга, Інна Желєзняк, Олесь Білодід, Валентина Калюжна, Віталій Кононенко... Нас об’єднувало, як це не дивно прозвучить у наш “освічений” час, нестримне бажання знати більше, вчитися передовсім для себе, а не про людське око. Невипадково більшість із нас сказали в зрілі роки своє слово у філологічній науці, захистили дисертації, читали лекції студентам, підготували наукову зміну.

Разом з Віталієм Русанівським, Тетяною Назаровою, Віктором Коптіловим група студентів-мовознавців у вечірній час вивчали санскрит. Заняття вів наш улюблений професор, на котрого ми ледве не молилися, – Андрій Олександрович Білецький. Училися за гарно оздобленим, виданим ще до війни посібником, єдиний екземпляр якого передавали один одному, за ним же витлумачували тексти з “Махабхарати”, писані письмом “деванагарі”. Складна за структурою мова, незвичні і писані в суцільний рядок слова, але ми були щиро захоплені давньоіндійськими легендами.

На той час на філфаці студенти з ентузіазмом вивчали і китайську мову.

І знову-таки Русанівський, Назарова, Коптілов, ще з десятків студентів день у день записували ієрогліфи, намагалися тонувати китайські слова. На наших столах з'явилися випуски китайської газети “Женьмінжибао”. Нас тішило, що на заняття з китайської поряд із нами, як слухач, оволодівав “китайською грамотою” професор Білецький. На жаль, заняття з часом припинилися, бо китайці розпочали реформу письма, спрямовану на його спрощення, а переучувати вже засвоєні знаки стало невсильно. Але десь із 800 ієрогліфів у нашій пам'яті закарбувалися надовго.

Чому я згадав про наше прагнення вивчати чужі мови? Бо передовсім Русанівський був для нас уже на ті часи “дороговказом”, і саме в університеті він досконало вивчив чеську та польську мови, навчився спілкуватись англійською та німецькою, набував знання з давньогрецької, латини. Наслідувати в силу своїх можливостей цей злет лінгвістичних здібностей було, принаймні для мене, щонайменше престижно.

А навколо вирувало гомінке студентське життя. Поспішали на зустрічі з видатними вченими – Леонідом Арсенійовичем Булаховським, Олександром Івановичем Білецьким, московським мовознавцем Віктором Володимировичем Виноградовим, що відкривали нам світ своїх наукових зацікавлень. Популярними були в університеті виступи провідних українських і російських письменників, їх “засипали” запитаннями. “Діставали” перепустки на з'їзд українських письменників, що проходив у приміщенні Верховної Ради, на Шевченків ювілей в оперному театрі. Ходили на концерти відомих у студентському середовищі виконавців-студентів, аплодували чарівному співу Ядзі Януш, майбутньої докторантки Русанівського. Закохувались. На рідному філфакові познайомився Віталій із майбутньою дружиною – милою, скромною Зіною Осипенко.

Притягальною була широчінь наукових і власне людських захоплень Ру-

санівського. Українознавець за покликанням, він, однак, досліджував інші мови, цікавився мистецьким життям, зустрічався з друзями, полюбляв риболовлю. Йому випадало багато читати художньої літератури, особливо коли почалося друкування класиків світової літератури українською мовою, а він був членом редколегій цих важливих видань. Нашим загальним кумиром був на той час Е. Хемінгуей, і не випадково Русанівський, член редколегії його 4-томного видання українською мовою, написав до нього блискучу передмову. Розгорнулася дискусія щодо мови перекладів, і позиція його, найавторитетнішого в цій царині науковця, була зваженою й ґрунтовною. Але полюбляв, як і я, читати модні на той час детективи. Читав він їх, здебільшого, мовою оригіналу. Учив мене, що так легко оволодіти чужою мовою. Дійсно, читати детективи, час від часу заглядаючи у словник, було незвично, але поступово словник ставав непотрібним.

Коли я під час написання докторської день у день сидів у бібліотеці, вивчаючи незліченну кількість праць, Віталій Макарович із посміхом зауважував: “На тебе чатує небезпека: можеш перетворитися в «читателя». А маєш ставати «писателем»”. Ці скальковані визначення (“читатель” – “писатель”) я пізніше не раз наводив своїм докторантам й аспірантам, намагаючись привчити їх водночас із читанням чужих праць писати своє власне, вистраждане. У нього я навчився ділити записник на дві частини: зліва – випуски із прочитаних джерел, справа – власний текст, що зазвичай набагато перевищував записи зліва.

Сам процес творення наукової продукції протікав у нього по-різному. Пам'ятаю, як зацікавила мене своїм новаторським змістом стаття В. Русанівського “Засоби переповідності в східнослов'янських мовах”, опублікована в “Slavia orientalis” 1978 року. Віталій Макарович розповів, як її писав. Вирішив,

що спочатку викладе свої міркування про слова на кшталт *мовляв*, свідомо не читаючи про їхнє витлумачення іншими дослідниками. А коли стаття була підготовлена, ознайомився з літературою із цієї теми. В основному тексті статті нічого не змінив, але посилання на думки інших авторів навів.

З друзями був щирим і відвертим, часом необережним в оцінюваннях тогочасного життя-буття, не боячись, що “донесемо”, “викриємо”, отож зрадімо. Щиро кажу: з ним, не боячись, можна було “йти в атаку”. Коло його друзів ставало то ширше, то вужче, але “кістяк”, що склався в молоді роки, залишався незмінним. Він допомагав друзям, підставляючи плече й тоді, коли це могло мати негативні наслідки для нього, коли викликало незадоволення “влади”. Так було, коли того чи іншого працівника інституту звинувачували в націоналізмі. З властивою йому аргументованістю він доводив, пояснював, що вчений має право на власну думку. Ці його дії допомогли не одному втриматися на посаді.

Довгі роки спільної праці пов’язували його з Леонідом Сидоровичем Паламарчуком, обидва навіть були подібні за вдачею й звичками: зважені, помірковані, зовні спокійні, статечні. Коли Леонід Сидорович переживав особисте горе – смерть улюбленого сина, Віталій Макарович був йому незамінною підтримкою, коли Паламарчук відійшов у вічність – утрата була непоправною.

Він був дотепним і насмішкуватим. Полюбляв жарти, але в силу внутрішньої культури не міг образити. Підкреслено чемно говорив із колегами, а над друзями міг зичливо поглузувати. Ніколи не чув від нього брудного слова. Мова його, добірна, витончена, чітка, була зразком правильності. Обережно поправляв інших, якщо помилялися у вимові. Розповідав я йому якось про одержану в Римі від самого Папи гарну вервечку. Віталій неквапно дістав із полиці словник: дивись, мовляв, не *вервечка*, як я вимовляв, а *вервѣчка*.

Водночас він був принциповим і послідовним, коли відстоював те, у що щиро вірив, що вважав непорушним, однозначним. Так, він стояв насторожі рідної мови, так, намагався зберегти надбане довгими зусиллями мовознавців. Комусь він здавався консерватором, але був переконаний у своїй правоті. Часткові зміни в правописі приймав без застережень, однак ламати злагоджену, як на його штив, мовну норму категорично не хотів. У дискусіях, що розгорнулися в інститутах мовознавства й української мови, на сторінках газет, був незмінно послідовним.

Варто було спостерігати, як на засіданнях Національної комісії з питань правопису незаперечним тоном відстоював він свої позиції. Якось я запитав, що він думає із приводу “звинувачень” на його адресу, що з’явилися на шпальтах не вельми популярної газети. Русанівський спокійно відповів: “Я такі статті не читаю. Дивуюсь, що ти звертаєш увагу на те, що пишуть такого штибу газети”. Це була лінія поведінки, зупинити його на обраному шляху було неможливо. І головне – він умів переконати у своїй правоті багатьох і багатьох, хоч прихильники докорінних змін (а вони поширювалися не лише на правописні норми, а й на вимову) вважали Русанівського ледве не головним супротивником. Сьогодні розуміємо: час має долати ці суперечності, і рух у напрямі послідовного утвердження самотності рідної мови неминучий, хоч він і вимагає зваженості й наукового обґрунтування.

Риболовля була для Русанівського тією продуктивною, яка давала змогу спокійно, без сторонніх очей, поміркувати, визначити суттєве, відкинути дріб’язкове, вторинне. Може, тому й не хотів допускати у своє внутрішнє “я” галасливих друзів. Пригадую, як просив його взяти мене до човна, коли черговий раз поїде на ночівлю ловити рибу. “А що ти вмєш робити?” – запитав із властивою йому іронією. Коли виявилось, що я навіть юшку не зможу зварити, відмовив

навідріз. Розповідав мені, як їздив рибалити на озера під час Чорнобильської біди. Раніше завжди частував свіжою рибкою своїх песика та кішечку. А тепер спіймає рибу, зніме обережно з гачка й відпустить у воду, спіймає й відпустить. Побоювався, що й для домашніх тварин риба може бути радіоактивною.

Був Віталій Макарович старший від мене лише на кілька років, але, хоч і приятелювали десятиліттями, я завжди сприймав його як порадника, наставника, людину, завжди готову подати руку допомоги. Він був офіційним опонентом моєї кандидатської дисертації, науковим редактором першої монографії. З ним обговорював проспект докторської дисертації, йому показував свої статті. Пишаюсь тим, що й він час від часу просив прочитати написане ним. Спільно підготували статтю для московського академічного журналу “Вопросы языкознания”.

Згадую: мою увагу привернула фундаментальна за розлогістю думки стаття Віталія Русанівського з теорії лінгвістичних досліджень, і я вмістив її виклад у реферативному журналі. Він уважно прочитав мої короткі нотатки й напівжартома, напівсерйозно сказав: “Тільки тепер я зрозумів, що хотів сказати своєю статтею”. У цьому – весь він, серйозний і дотепний, щирий і товариський.

Не можу забути: сідаємо вдвох з Віталієм у потяг Київ – Москва, вранці у своєму робочому кабінеті на нас уже чекає директор московського академічного інституту Федот Петрович Філін. Іде зацікавлений жвавий обмін думками щодо ідеї моєї докторської праці. І Федот Петрович пропонує стати моїм науковим консультантом. Я радію, як дитина. Ніч повернення пройшла за бесідою з Віталієм у вагоні. Майже не спали, жартували, частували один одного. На ранок уже були в Києві.

Ще випадок. Був час, коли тодішні партійні боси гальмували мою наукову працю, звинувачували в ідеологічних

збоченнях. І тут у “Радшколі” з’являється друком моя невеличка книжка “Сила слова”. Віталій знав про ставлення “начальства” до мене, та й сама моя популярна праця не вимагала його оцінки. Однак без мого прохання сказав про неї добре слово в масовому журналі “Українська мова і література в школі”. Таким він був, людина й учений, що не ховався за спинами, а діяв, як підказувала совість.

В останні роки життя Віталій Русанівський тяжко хворів. Утрачав зір, не слухалися ноги. Але саме в цей час він написав і двома виданнями випустив у світ свою, наскільки знаю, наймилішу йому працю – “Історію української літературної мови”. Своїм мудрим оком учений охопив увесь шлях українського красного письменства – від перших пам’яток до сучасних творів у їхньому осмисленні життя – через мову, слово, образ. Важко уявити, скільки джерел потрібно було використати, скільки відкинути застарілого, заідеологізованого, наскільки відмовитися від звичних стереотипів.

У центрі уваги вченого, зокрема щодо останнього періоду розвитку національного письменства, залишалися майстри слова, котрі “подивилися на світ іншими очима, ніж офіційна пропаганда, і взяли в свої руки долю української мови. І тепер ця мова могла б про себе сказати словами П. Тичини:

*Щоб жить – ні в кого права не питаюся,
Щоб жить – я всі кайдани розірву,
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
Бо я живу”**

У цій великій праці вченого на повний зріст виявив Віталій Русанівський свій хист тонкого знавця рідної мови, її художніх здобутків і водночас – свій щирий патріотизм, те високе почуття національно свідомої особистості, що й робить його праці доконечно по-

* Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К. : АртЕк, 2002. – С. 410.